

ФУНКЦІЇ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

МИТРОФАНОВ Ігор Іванович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевих юридичних наук Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

УДК 343.2.01 (477)

В статті аналізуються функції норм уголовного права с точки зрения направлений их воздействия на регулируемые общественные отношения. Рассматривается сущность функций. Исследуются вопросы функций норм уголовного права в ракурсе механизма уголовно-правового регулирования. Констатируется, что уголовно-правовые нормы никакой регулятивной функции не выполняют, поскольку регулирование является не функцией права, а методом осуществления всех уголовно-правовых функций.

Ключові слова: норма кримінального права, обов'язок не вчиняти кримінально-протиправне діяння, запобіжна функція, відновлювальна функція, механізм реалізації кримінальної відповідальності, кримінально-правові відносини.

Постановка проблеми

У функціях норм кримінального права відображаються, перш за все, їхня соціальна цінність та призначення як регулятора суспільних відносин. Визначення функцій права в цілому та кримінального права зокрема є однією з найбільш обговорюваних проблем, що можна визнати цілком обґрунтованим. Це пояснюється тим, що у вирішенні питань, пов'язаних із з'ясуванням кількості та назв виконуваних тією чи іншою галуззю права функцій, єдності думок серед вчених не спостерігається. Не допомагає їх розв'язанню і радянське минуле, тому ми продовжуємо стверджувати, що кримінальне право виконує виховну функцію.

Так, К. Кульчар до функцій права відносить: підтримання правопорядку та безпеки суспільства (охоронна функція), посередництво в урегулюванні інтеракцій громадян і організацій, їх відносин з державою, впорядкування конфліктів (регулятивна функція); сприяння вирішенню завдань формування, планування, керування розвитком суспільних відносин; інтегративна функція права; виховна функція права [1, с. 152]. При цьому угорський вчений вказує на те, що останні три характерні для країн із соціалістичним устроєм суспільного життя в країні.

Закордонні ж вчені право розглядають як нейтральний механізм, що забезпечує баланс між інтересами. Різним історичним етапам притаманний різний зміст функцій права. Так, на думку Р. Паунда, для ранніх періодів історії права характерним є збереження миру й існуючого порядку (*status quo*), для пізніших – створення умов для максимальної свободи підприємництва тим, хто має відповідні фінансові ресурси для зайняття такою діяльністю. Використання права для вираження соціальної згоди визнається порівняно новим явищем. Сьогодні ж право вважається найважливішим засобом соціального контролю. Реалізація соціальних функцій права, як вказує Р. Паунд, єднає та згуртовує суспільство, інтегрує його [2, р. 33–42].

Т. Парсонс серед функцій права, у тому числі й кримінального, називає скорочення кількості проявів можливих конфліктів, на-

лагодження механізму суспільних контактів, інтерналізація індивідами єдиних для суспільства цінностей та норм, стабілізація та розвиток соціальної системи [3, р. 58]. Останнє Т. Парсонс розглядає як мету інтегративної функції права.

Н. Луман вважав, що, з одного боку, право спрямовується на забезпечення очікувань, оскільки у неконтрольованому світі існує бажання хоча б бути впевненим у тому, з якими очікуваннями можна зіштовхнутися в праві... З іншого боку, навпаки, йдеться про гарантію певних ефектів, тобто передбачається зміна реальних імовірностей поведінки через правовий механізм санкціонування. Ці дві функції, на думку німецького вченого, не виключають одна одну. Правова норма безпосередньо слугує для їхнього комбінування... Виконання функцій орієнтоване на передбачення можливих варіантів вирішення конфліктів: право спрямовується до забезпечення очікувань («стабілізація очікувань»), з одного боку; моделюються варіанти поведінки завдяки використанню правового механізму санкціонування, з іншого («керування поведінкою») [4, р. 74].

Виходячи з висловленого, можна констатувати, що слід відмовитися від радянського погляду на функції права в цілому та кримінального права зокрема. При визначенні функції права слід виходити з цивілізаційного підходу, за яким право має керувати поведінкою індивідів у соціумі, встановлюючи варіанти дозволеної та забороненої поведінки задля досягнення суспільної згоди. Такий підхід необхідний для визначення шляхів удосконалення теорії функцій норм кримінального права: моделювання юридичних норм не на вирішення конкретних конфліктів, а на запобігання їхній появі через генералізацію та стабілізацію очікувань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проблема функцій норм кримінального права не позбавлена уваги з боку науковців. Так, її розробкою та пошуком шляхів розв'язання в різні часи займалися такі вчені, як Д. І. Анісімов, М. І. Байтін, В. К. Дуюнов, І. Е. Звечаровський, М. І. Ковальов, С. В. Максимов, В. В. Мальцев, Р. І. Михе-

єв, А. В. Наумов, П. П. Осипов, А. С. Оцяця, А. А. Піонтковський, В. С. Прохоров, Б. Т. Разгільдієв, В. Г. Смирнов, В. Я. Тацій, П. А. Фефелов, В. Д. Филимонов, В. В. Шаблистий та інші. Проте загальний градус дискусій не знизився, а навпаки, проблема функцій норм кримінального права продовжує викликати жвавий інтерес серед учених-криміналістів, розширюючи коло обговорюваних питань та збільшуючи широту дискусійного поля.

Формування мети статті

Наукова стаття присвячена виробленню модельних напрямів впливу норм кримінального права на суспільні відносини, що ними регулюються, та поведінку їхніх суб'єктів, що забезпечує виконання завдань закону України про кримінальну відповідальність (далі – ЗУпКВ).

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання функцій норм кримінального права тісно пов'язано з розумінням не тільки предмета правового регулювання, завдань ЗУпКВ, але й механізму кримінально-правового регулювання в цілому. У цьому зв'язку А. Фердросс зазначає, що право – це не просто порядок, а порядок, «який щонайменше гарантує безпеку та закономірність». Вчений, крім іншого, вказує на феномен «зворотного впливу» позитивного права, яке хоча й «залежить» від певних соціальних факторів, є рушійною силою, що впливає на життєдіяльність суспільства. Правопорядок будь-якого суспільства, його конституція у своєму змісті відображають співвідношення соціальних класів і груп, але в той же час вони стабілізують, спрямовують існуючі суспільні відносини, підтримують status quo, допомагають знайти найвідповідніші засоби для досягнення загальносоціальної мети. Однак автор вважає, що у сучасну динамічну епоху «абсолютна стабілізація» суспільних відносин неможлива та небажана. Виходячи з цього, право, разом з функцією соціальної «консервації», «охоронництва», має виконувати і функцію прогресу. У цьому значенні право має дивитися в минуле, щоб сприяти розвитку нового на міцному

соціальному фундаменті, й одночасно заглядати в майбутнє, щоб указати шлях еволюції суспільства [5, р. 290–293].

Право, у тому числі й кримінальне, має регулювати ті відносини, в яких зацікавлені людина та суспільство. Чи можна сказати, що соціум і його індивіди зацікавлені в регулюванні відносин, що виникають у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення? О. І. Бойцов з цього приводу зазначає, що кримінальна активність індивідів у соціумі, яка називаються в теорії «соціальною патологією» [6, с. 9], становлячи відхилення від норми, не підлягає нормуванню. Із цього погляду кримінально-протиправні діяння не можуть бути предметом кримінально-правового регулювання (як, наприклад, інфекційні захворювання не можуть бути предметом зведення санітарно-гігієнічних правил). Встановлення цих правил підпорядковано організації таких інтеракцій між людьми, що мають або усунути (зводити до мінімуму) можливість появи інфекції, або сприяти видужанню хворих. Бажають того чи ні прихильники концепції «предмет – злочин», але ототожнення суспільно небезпечного діяння з суспільними відносинами неминуче призводить до висновку, що кримінальне право містить норми, що встановлюють правила здійснення такого роду діянь [7, с. 17–18]. Кримінальне право призначено не для створення сприятливих умов для розвитку кримінальної активності громадян, а для максимально можливого зменшення її проявів. З цією метою приймаються норми, якими встановлюється обов'язок не вчиняти певні діяння, що в ній зафіксовані (описані). Будь-яка галузь права покликана регулювати суспільні відносини, що складають предмет її правового регулювання.

Регулювання (від лат. *regulo*, англ. *regulation* – улаштувую, упорядковую) – це дія за значенням регулювати. Регулювати – впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі; домагатися нормальної роботи механізму, машини, установи тощо, забезпечуючи злагоджену взаємодію складових частин, деталей [8, с. 1207]. Упорядковувати – доводити до ладу що-небудь, роби-

ти належний порядок у чомусь [8, с. 1511]. Кримінально-правове регулювання є впорядкуванням суспільних відносин і поведінки їх суб'єктів, що додає їм обумовлені нормою кримінального права параметри.

У разі, якщо з'ясується, що поведінка суб'єктів суспільних відносин не відповідає стану, що запрограмований нормою кримінального права, відхилилася від нього, підключається механізм реалізації кримінально-правової відповідальності (далі – МРКВ), щоб нейтралізувати кримінально-активну поведінку суб'єктів і відновити суспільні відносини до такого стану. Процедура контролю за станом суспільних відносин, соціальних процесів і повернення їх у заздалегідь заданий нормою кримінального права стан має назву зворотного зв'язку. Такий зв'язок уможливується за наявності відомостей щодо стану предмета кримінально-правового регулювання, їх аналізу, своєчасного вибору засобу кримінально-правового впливу, необхідного для повернення суспільних відносин і поведінки їх суб'єктів у заданий нормою кримінального права стан.

Упорядкування суспільних відносин і поведінки їх суб'єктів є наслідком дії спеціально-правового інструментарію кримінального права (система правових засобів – встановлення обов'язку не вчиняти певні діяння та засобів правового впливу на осіб, які не виконали цей обов'язок, дозволів, заохочень). Вказане означає, що за своїм змістом усі функції кримінального права є загальносоціальними, а за механізмом впливу на поведінку людей – спеціально-правовими. Виходячи з цього поділ функцій норми кримінального права на соціальні та спеціально-правові потребує певного уточнення.

Норма кримінального права, виконуючи запобіжну функцію у сфері, наприклад, статевих відносин, встановлює обов'язок одного суб'єкта регульованих суспільних відносин не застосовувати фізичне насильство, погрозу його застосування або використовувати безпорадний стан при статевих зносинах з партнером, іншого – уповноважує задіяти МРКВ у разі невиконання вказаного обов'язку, встановлюючи тим самим певний зв'язок між двома юридичними полюсами виниклих правовідносин. З точки зору пси-

хології, у свідомості учасників кримінально-правових відносин виникають специфічні почуття: обов'язку в особи, яка вчинила зґвалтування, дати звіт за вчинене та правомочності держави «підключити» до кримінально-правового регулювання МРКВ, тобто надається сигнал іншим членам суспільства про їхні соціальні ампула, при реалізації яких статеві відносини впорядковуються (задоволення статевих потреб на добровільних засадах з урахуванням побажань партнера).

Чи можна визнати правильним те, що при вчиненні зґвалтування охорона статевої свободи відбувається в межах виниклих з цього приводу охоронних правовідносин і що таким чином виконується охоронна функція кримінального права при заподіянні реальної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони? З цього можна дійти висновку, що норми кримінального права виконують охоронну функцію при заподіянні шкоди об'єкту посягання, коли вже виявилася поведінка, що характеризувалася невиконанням встановленого обов'язку не гвалтувати партнера при статевих зносинах з ним. А. П. Козлов зазначає, що кримінальне право є ретроспективною галуззю права, оскільки воно регламентує правовідносини з приводу кримінально-протиправних діянь, які вже вчинено. І в цьому відношенні було б смішно говорити про охорону відносин, яким вже заподіяно шкоду або які вже було поставлено під загрозу заподіяння шкоди, не менш нелогічно виділяти при цьому завдання запобігання [9, с. 228]. Проте факт реалізації завдань та їх встановленням законом – це різні речі.

Слід зазначити, що саме у запобіганні кримінально-протиправним посяганням зацікавлені соціум, держава й окрема людина. Та обставина, що, незважаючи на наявність норм у кримінальному праві, якими встановлюється обов'язок невчинення діяння, нею описаного, ці діяння здійснюються, не говорить про визнання безглуздим завдання правової охорони суспільних відносин і запобігання кримінальним правопорушенням. Норма кримінального права, встановивши обов'язок не застосовувати фізичне насильство, погрозу його застосування або

використовувати безпорадний стан при статевих зносинах з партнером, має стабілізувати очікування добровільного задоволення сексуальних потреб, керувати поведінкою партнерів, що забезпечується загрозою реалізації спеціально-юридичних засобів – зобов'язання не вчиняти кримінально-протиправне діяння (а у разі виникнення соціального конфлікту ЗУпКВ передбачає можливість застосування кримінально-правових засобів впливу примусового характеру (режим функціонування МРКВ).

Отже, правове регулювання в кримінальному праві здійснюється за допомогою встановлення обов'язку не вчиняти кримінально-протиправні діяння та можливості застосування засобів МРКВ, що забезпечує його виконання. Саме так реалізується запобіжна функція кримінального права. Правомірна поведінка при цьому виступає не просто як дозволена, але й як відповідальна поведінка, та у такій якості схвалюється чи заохочується суспільством і державою. Інакше бути не може, оскільки сутністю встановлення правових відносин є регулювання саме поведінки людей, а не чогось іншого. При цьому не створюються нові суспільні відносини, а лише надається правова форма вже існуючим [10, с. 136].

Правомірна поведінка знаходить своє відображення насамперед у запобіжних кримінально-правових відносинах. Обов'язку суб'єкта не порушувати кримінально-правові заборони кореспондується право держави вимагати дотримання кримінально-правових норм і її обов'язок не запускати механізм реалізації кримінально-правової відповідальності у разі відповідальної правомірної поведінки. Реалізуючи передбачене Конституцією України право встановлювати шляхом видання норм кримінального права заборону на вчинення суспільно небезпечних діянь, держава покладає на громадян обов'язок утримуватися від вчинення передбачених у законі видів суспільно небезпечної поведінки [10, с. 136].

Норма кримінального права, що встановлює покарання за вчинення кримінального правопорушення, виконує дві функції – запобіжну та відновлювальну, тому вона породжує два види правовідносин: запобіж-

ні та відновлювальні. Це пов'язано винятково з тим, що кримінально-правові норми ніякої регулятивної функції не виконують, оскільки регулювання є не функцією права, а методом здійснення всіх правових функцій. Функцію не слід ототожнювати з методом (режимом) її здійснення.

У словосполученні «регулятивна функція» кримінального права, на думку вчених, сутність виявляється у трьох її складових: 1) норми кримінального права, забороняючи вчиняти суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той самий час вимагають певної правомірної поведінки. ЗУпКВ, який набрав чинності, вже самим фактом свого існування впливає на поведінку людей. Для більшості громадян вимоги ЗУпКВ цілком відповідають їх уявленням про належну, правомірну поведінку. Частина громадян дотримується заборон ЗУпКВ, побоюючись покарання. Тим самим здійснюється регулятивна функція норм кримінального права, запобігання злочинам; 2) виконуючи функцію охорони встановлених у державі суспільних відносин, норми кримінального права водночас регулюють їх; 3) деякі норми кримінального права прямо належать до регулятивних (про необхідну оборону, погашення та зняття судимості, звільнення від кримінальної відповідальності) [11, с. 14–15]. Це позбавлено логіки.

Регулятивний – який регулює, визначає напрям, спрямовує розвиток чого-небудь [8, с. 1207]. Функція (від лат. *functio* – здійснення, виконання) – явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення та змінюється відповідно до його змін; призначення, роль чого-небудь [8, с. 1553]. Слово «регулятивна» стосується визначення напряму, спрямування чого-небудь, а слово «функція» означає роль, призначення права, яке є складним явищем (системою). Функції притаманні не всім системам, а лише тим, які є досить складними та здатними до самозбереження, тобто спрямовано організованим системам.

Право, у тому числі й кримінальне, призначено для регулювання (виконує роль регулятора) суспільних відносин. Регулятор означає пристрій для автоматичного регулювання чого-небудь [8, с. 1207], тобто нор-

ми кримінального права регулюють всі правові функції задля автоматичного впорядкування суспільних відносин. Отже, норма кримінального права, що встановлює покарання за вчинення кримінального правопорушення, виконує дві функції – запобіжну та відновлювальну. Цим функціям відповідає зміст зазначених норм: з одного боку, вони, загрожуючи покаранням, встановлюють обов'язок не вчиняти передбачених у них суспільно небезпечних діянь, а з іншого, – зобов'язуючи застосовувати покарання до тих, хто вчинив кримінально-протиправне діяння, мають передбачати відновлення соціальної справедливості, порушеної вчиненими кримінально-протиправними діяннями, кару, виправлення осіб, винних у їхньому вчиненні, та запобігання вчиненню з боку цих та інших осіб нових кримінальних правопорушень. Функції та зміст норм, що встановлюють покарання за вчинення кримінальних правопорушень, втілюються в регульовані суспільні відносини через відповідні кримінально-правові відносини [12, с. 103–109].

Кримінально-правові відносини спрямовані: 1) на правове забезпечення нормального функціонування конституційних, цивільних, господарських, сімейних, трудових, адміністративних і будь-яких інших правовідносин, що виникають та регулюються нормами відповідної галузі права. Забезпечуючи правову охорону цих правовідносин, кримінально-правові відносини беруть участь у їх регламентації шляхом визначення меж правомірної поведінки, запобігання порушенням цих меж суспільно небезпечними діяннями; 2) у випадку здійснення цих діянь об'єкт кримінально-правових відносин віртуально поділяється: вони продовжують застерігати від кримінально-протиправних діянь учасників інших правовідносин у сфері, у якій виявилася кримінально-протиправна поведінка, та разом з тим спрямовується на новий об'єкт – визначення обсягу обмежень прав і законних інтересів винного (або без таких); 3) поява цього нового об'єкта породжує ще один об'єкт, що є обов'язковим супутником цілеспрямованої реалізації кримінально-правової відповідальності, а саме: забезпечення

повного задоволення природного права потерпілого від кримінального правопорушення на відновлення порушених благ або їх відшкодування у матеріальному вимірі [13, с. 192–193]. Тобто неважко помітити, що фактично при вчиненні кримінального правопорушення відбувається перехід кримінальних правовідносин з їх запобіжної форми існування до відновлювальної, залишаючи запобіжні продовжувати виконувати запрограмовані законодавцем функції.

При цьому запобіжна функція виконується, здебільшого, безпосередньо через правовідносини, що виникають на підставі прийнятих і введених у дію норм кримінального права. У вказаних правовідносинах однією зі сторін є фізична осудна особа, яка досягла віку кримінально-правової відповідальності, а іншою – держава. Превенція кримінально-протиправних діянь при цьому досягається загрозою застосування покарання до тих, хто може вчинити кримінально-протиправне діяння, ознаки якого передбачені відповідною кримінально-правовою нормою Особливої частини ЗУпКВ. Реалізація ж відновлювальної функції після вчинення кримінально-протиправного діяння відбувається за допомогою ще й додаткових правових норм (норм, передбачених у Загальній частині ЗУпКВ) і відповідних ним додаткових правовідносин. Так, вчинення кримінального правопорушення є підставою для виникнення правовідносин, змістом яких є право держави застосувати до особи, яка його вчинила, передбачене за це кримінально-протиправне діяння покарання, права потерпілого на відновлення порушених цим кримінально-протиправним посяганням його прав, і обов'язок особи, яка його вчинила, піддатися цьому покаранню, а також відшкодувати в повному обсязі заподіяну шкоду (основні відновлювальні правовідносини). Разом з цим починають діяти норми, що зобов'язують суд при визначенні особи, яка вчинила кримінально-протиправне діяння, покарання врахувати ступінь тяжкості вчиненого діяння, особу винного й обставини, що пом'якшують й обтяжують покарання (додаткові відновлювальні правові відносини) [12, с. 103–109].

Ці додаткові правовідносини виникають на підставі веління, що є невід'ємною части-

ною норми кримінального права та тісно пов'язаних з правилом поведінки, нею передбаченою. У контексті поняття норми кримінального права пов'язаним з правилом поведінки велінням буде розумітися вимога дотримання зафіксованих у статтях Кримінального кодексу України правил, що визначають законність й обґрунтованість її застосування. Такі веління, залежно від змістовного навантаження, пояснюють зміст або встановлюють алгоритм реалізації гіпотези, диспозиції та санкції норми кримінального права, тому нами вони поділяються на три види веління: гіпотезні, диспозиційні та санкційні.

Висновки

Норма кримінального права сконструйована для одночасного виконання запобіжної та відновлювальної функції. Ці функції реалізуються однією нормою кримінального права та характеризують її на різних рівнях виконання обов'язку: 1) не вчиняти кримінально-протиправне діяння, нею передбачене; 2) дати звіт за вчинене кримінально-протиправне діяння в умовах функціонування МРКВ. Запобіжна та відновлювальна функції мають забезпечити виконання завдань ЗУпКВ – правова охорона суспільних відносин і запобігання посяганням на них. Від вказаних завдань кримінальне право не може відмовитися навіть при підвищенні рівня кримінально-протиправної активності населення. Останнє пояснюється тим, що показники такої активності залежать від багатьох факторів (соціально-економічних, політичних тощо) та не завжди свідчать про недосконалість норм кримінального права.

Література

1. Кульчар К. Основы социологии права / К. Кульчар ; под общ. ред. В. П. Казимирчука ; пер. с венгерского В. Гусева. – М. : Прогресс, 1981. – 256 с.
2. Pound R. Introduction to the Philosophy of Law (rev. ed). – New Haven : Connecticut Yale University Press, 1954. – P. 33–42.
3. Parsons T. The Law and Social Control / T. Parsons // Law and Sociology: Exploratory Essays / Edited by William M. Evan. – New York : The Macmillan Company, 1962. – P. 56–72.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються функції норм кримінального права з точки зору напрямів їхнього впливу на регульовані суспільні відносини. Розглядається сутність функцій. Досліджуються питання функцій норм кримінального права у ракурсі механізму кримінально-правового регулювання. Констатується, що кримінально-правові норми ніякої регулятивної функції не виконують, оскільки регулювання є не функцією права, а методом здійснення всіх кримінально-правових функцій.

SUMMARY

The article deals with functions of criminal-legal norms from the point of view of their impact on the regulated public relations. The essence of functions. The relationship of the question of the functions of the criminal-legal norms from the perspective of the mechanism of criminal-legal regulation. It is stated that the criminal-legal norms of any regulatory functions do not perform, because the regulation is not a law but a method of implementation of all criminal-legal functions.

4. Luhmann N. Ausdifferenzierung des Rechts: Beitrage zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie / N. Luhmann. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1981. – 459 s.

5. Verdross A. Abendländische Rechtsphilosophie: Ihre Grundlagen und Hauptprobleme in geschichtlichen Schau / A. Verdross. – 2. Aufl. – Wien : Springer, 1963. – XI (Rechts- und Staatswissenschaften; 16). – 312 s.

6. Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц ; ред. Л. А. Плеханова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1989. – 368 с.

7. Уголовное право России. Общая часть : учебник / под ред. Н. М. Кропачева, Б. В. Волженкина, В. В. Орехова. – С.-Пб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. – 1064 с.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

9. Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса). – Библиогр. в подстрочных ссылках.

8. Митрофанов І. І. Запобіжна функція кримінального права та кримінально-правові відносини: який між ними зв'язок? / І. І. Митрофанов // Вісник Південного регіонального центру НАПрН України. – 2015. – № 4. – С. 131–139.

9. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.

10. Митрофанов І. І. Види кримінально-правових норм у механізмі реалізації кримінальної відповідальності / І. І. Митрофанов // Юридична Україна. – 2011. – № 3. – С. 103–109.

11. Митрофанов І. І. Уголовно-правовое учение о механизме реализации уголовной ответственности : монография / И. И. Митрофанов. – Одесса : Фенікс, 2014. – 448 с.